

¹Тетяна Ветрова, ²Ірина Снітко

¹провідний науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж», смт Меджибіж

email: tetyanavetrova23@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3402-6124

²кандидат архітектури, доцент ХНУБА, м. Харків

email: iasnitko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8473-3353

П'ЯТИКУТНА ВЕЖА МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЄВГЕНІЇ ЛОПУШИНСЬКОЇ

THE PENTAGONAL TOWER OF MEDZHYZHYZH FORTRESS IN THE RESEARCH OF EUGENIA LOPUSHYNSKA

© Ветрова Т, Снітко І. 2022

Детальне ознайомлення та аналіз досвіду попередніх досліджень потрібен для подальшого вивчення конструктивних та функціональних особливостей п'ятикутної «Лицарської» вежі в оборонному комплексі Меджибізької фортеці. Найбільш вагомий внесок у вивчення башти був зроблений під час архітектурно-реставраційних робіт, які розпочались у 1968 році під керівництвом Євгенії Лопушинської. Зібраний по цій оборонній споруді комплект науково-проектної документації, зберігається у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» та фрагментарно оприлюднений у науково-фахових виданнях 90-х років минулого століття. У статті висвітлено досвід архітектурно-археологічного дослідження п'ятикутної вежі у Меджибізькій фортеці здійсненого фахівцями «Укрпроектреставрація» (м. Київ) в 60-90-х роках ХХ століття.

Ключові слова: Лицарська вежа, п'ятикутна вежа, Меджибізька фортеця, архітектурна археологія, Євгенія Лопушинська.

Постановка проблеми

П'ятикутника, або «Лицарська», вежа розташована на північно-західному розі мурів Меджибізької фортеці. Її південно-східний кут примикає до сучасного в'їзду, а північно-східний до одноповерхового корпусу біля північно-західного оборонного муру. Сама башта частково висунута за лінію куртин. «Лицарська» вежа - п'ятигранна входить до складу комплексу Меджибізький замок – пам'ятка архітектури XIV-XIX століття у смт. Меджибіж, Хмельницької області, та занесена Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. №970 до списку пам'яток архітектури у складі «Мури з баштою» з охоронним № 764/3.

Починаючи з 2017 року, відповідно до плану робіт над науково-дослідною темою: «Лицарська вежа: архітектурний, фортифікаційний та історичний аспекти у комплексі Меджибізької фортеці», здійснено комплекс науково-дослідних та науково-практичних робіт, спрямованих на одержання нової інформації про пам'ятку оборонної архітектури – «Лицарська» вежа. В рамках цих робіт були більш детально проаналізовані попередні дослідження, вивченні наявні документи, креслення і плани зроблені у різні періоди її реконструкції та реставрації. Безумовно, що найбільш вагомий, на цей час, внесок в дослідження башти був зроблений фахівцями «Укрпроектреставрація» (м. Київ) під керівництвом Євгенії Лопушинської. Детальне вивчення пам'ятки та реставраційно-консерваційні роботи починаються у 1968 році. Результатом цієї діяльності є топографо-геодезична зйомка території,

обстеження пам'ятки, обмірні роботи, складений акт технічного стану, дефектний акт споруди і самої фортеці в цілому, реставраційне завдання та фотофіксація. Також вивчалися архівні матеріали і бібліотечні фонди. Комплект науково-проектної документації, напрацьований цим авторським колективом, зберігається в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» та досі служить основою для подальших досліджень і проектів.

Водночас, як і науково-архітектурні, архітектурно-археологічні та історичні розвідки, так і проект реставрації п'ятикутної «Лицарської» вежі запропонований, а потім реалізований фахівцями у 70-90х роках минулого століття є досі дискусійними й породжують багато питань під час сучасного дослідження башти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Введення в науковий обіг результатів комплексного наукового дослідження п'ятикутної вежі Меджибізького замку, що тривало на чолі з Євгенією Лопушинською більше двадцяти років, не дивлячись на досить масивний пласт інформації, отриманої під час виконання науково-практичних реставраційних робіт, на жаль носить досить стислий та поодинокий характер. Сама авторка реставраційного проекту виклала свій досвід робіт у Меджибізькій фортеці у двох досить коротких повідомленнях. Відомостям про п'ятикутну, або «Лицарську» вежу, там відводиться один абзац (Лопушинська, 1993, с.13), який майже дублюється у наступній статті: *«На зламі XV-XVI сторічч знову укріплюють північну, повернуту до шляху, сторону. Будують дві потужні вежі - п'ятикутну (Лицарську) та північно-східну круглу (Офіцерську). Мури їх майже чотириметрової товщини, артилерійські стрільниці на всіх ярусах мають з внутрішнього боку передстрільничні ніші з отворами для виведення диму від гарматних випалів. Великі габарити веж змусили зводити посередині їх стовпи для опори перекриттів. Далеко винесена за грань мурів Лицарська вежа мала призначення ще й спостережного пункту. З її високого оглядового майданчика було видно довколишні степи, варта на ній перша сповіщала про небезпеку. Дозірну альтанку на Лицарській вежі бачимо на гравюрі початку XIX сторіччя, де фортецю зображено ще до пізнішої перебудови.»* (Лопушинська, 1996, с.42-47). Перша публікація Є. Лопушинської «Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень» виходить у вигляді тез до Міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні, що відбувалася у Кам'янець-Подільському в 1993 році. Друга стаття Лопушинської «Меджибізька фортеця» публікується у більш розширеному вигляді в журналі «Пам'ятки України», №3-4 за 1996 рік.

У тому ж 1996 році у фаховому виданні «З історії української реставрації» виходить ще одна робота присвячена досвіду робіт у Меджибізькій фортеці (Цяук, 1996, с.134-139). Автор статті «Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області» В. Цяук будучи співавтором «Комплексних наукових досліджень у 1991 році пам'ятки архітектури (охр. № 764) XVI ст. Фортеця-музей у смт. Меджибіж, Хмельницька обл.» взагалі та п'ятикутної вежі зокрема (*Комплексные... 1991*) знайомить наукову спільноту зі своєю точкою зору на результати розвідок колективу фахівців «Укрпроектреставрації» на початку 90х років двадцятого століття. Результатам вивчення п'ятикутної вежі у цій роботі присвячено також лише один абзац, у якому пишеться, що *«П'ятигранна башта знаходиться ліворуч від брами, у плані має неправильну п'ятикутну форму і розташована у вигляді бастіону. Башта двоярусна, під шатровою покрівлею, стіни вимурувані з каменю-вапняку на вапняному розчині, потиньковані. Фасади – гладенькі, з арковими прорізами і численними стрільницями різноманітних розмірів та призначення. З боку двору – два віконні отвори (сліди пізніших переробок). Документи не містять відомостей про спорудження башти, але за характером мурування, аналізом розчинів, типом стрільниць та особливостями архітектури башту можна віднести до XV – початку XVI ст. Значні руйнування і перебудови відбилися на її зовнішньому вигляді.»* (Цяук, 1996, с.134-139).

Таким чином, тільки ці три публікації зроблені у 1993 та 1996 роках присвячені науково-дослідним, науково-практичним, реставраційним роботам на території Меджибізької фортеці. Вони носять загальний, описовий характер і не знайомлять наукову спільноту з особливостями об'єкту

вивчення. Під час сучасних наукових досліджень вежі група дослідників, використовуючи матеріали та висновки «Комплексного наукового дослідження» 70-90х років минулого століття, досі обмежувалася лише згадками про проведену роботу реставраторами і науковцями «Укрпроектреставрації» під керівництвом Євгенії Лопушинської. (Ветрова, 2018, с.32-41), (Ветрова та ін., 2021, С.204-208)

Мета статті

Метою дослідження є описати досвід вивчення п'ятикутної вежі Меджибізької фортеці за матеріалами проектно-реставраційної праці Євгенії Лопушинської. Це дасть змогу ознайомити широкий загал науковців з великим об'ємом робіт, що був виконаний фахівцями «Укрпроектреставрації» та нарешті ретельно проаналізувати його.

Виклад основного матеріалу

Пакет проектно-реставраційної документації, який аналізується у роботі, є базою для будь-якого подальшого наукового дослідження п'ятикутної вежі та складається з: проекту реставраційно-консерваційних робіт 1968 року, альбоми фотофіксації пам'ятки 1969 і 1984 років, альбом архівних матеріалів, фотоальбом аналогій, історичної довідки 1971 року, технічного звіту про топографічні роботи на пам'ятці у 1971 році, альбому фотографій до проекту реставрації 1971 року, обмірів об'єкту 1973 року, проекту попередніх робіт й альбому фотофіксації попередніх робіт з природи 1985 року та комплексних наукових досліджень 1991 року. В свою чергу праця колективу науковців та реставраторів розпочата у 1968 році може бути умовно поділена за хронологією та специфікою на три етапи: підготовчий, реставраційний та комплексного наукового дослідження. Відповідно до цього більш детально по чергово розглянемо кожен період.

Перший етап за комплексом виконаних робіт ідентифікується як *підготовчий*, хронологічно є найкоротшим та обмежується в рамках 1968-1969 років. Розпочинається він розробкою проекту реставраційно-консерваційних робіт (Проект... 1968) над яким працює команда фахівців Науково-дослідного і проектного сектору Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень. Керівники проекту: головний архітектор Республіканських майстерень – Жигулін В.К., керівник науково-дослідного і проектного сектора – Говдденко Г.І., головний архітектор проекту – Лопушинська Є.І. та головний конструктор – Малиновська А.Т. Перелік матеріалів до проекту реставраційно-консерваційних робіт із пам'ятника архітектури XVI ст. – замку-фортеці у м. Меджибожі Хмельницької області містить: повне завдання, акт технічного стану, історичну довідку, пояснювальну записку, креслення архітектурно-будівельної частини, а також кошторисно-фінансовий розрахунок та фотоальбом (*Альбом 1... 1969*), представлені окремими томами як додатки до проекту.

У акті технічного стану пам'ятки архітектури XVI ст. – замка-фортеці у м. Меджибіж, Летичівського району Хмельницької області, що був складений 21 березня 1968 року, західна п'ятикутна вежа фігурує під №10. Документ уклали та підписали районний архітектор Гладушко О. І., головний архітектор МОМ-2 Могитич І.Р., старший виконроб МОМ-2 Токар С.А., головний конструктор РСНРПМ Малиновська А.Т. та кошторисник РСНРПМ Овчаренко М.І. Нижче презентуємо технічний стан споруди, під час обстеження зафіксований актом:

«а) Стіни вежі у задовільному стані. Окремі тріщини у стінах необхідно заін'єктувати.

Бійниці та дверний отвір мають зруйновані відкоси. Бійницю, розташовану в стінах вежі не виявлено повністю, кам'яні обрамлення, які є в цій бійниці, загублені.

б) Дверне заповнення відсутнє, перед входом у вежу утворився завал та значно скоротив висоту дверного отвору.

На стіні вежі збереглися сліди сходів, які ведуть на другий ярус.

в) Дерев'яні перекриття всередині вежі, що йдуть по обрізах стін, повністю втрачені.

г) Від даху збереглися окремі елементи. Покрівля зруйнована повністю.» (Тут і далі переклад автора).

В історичній довідці, яка є частиною проекту реставраційно-консерваційних робіт, представлено загальний огляд історичних подій навколо містечка Меджибіж та фортеці. У цьому документі без прив'язки до джерелознавчої бази лише акцентується, що протягом свого існування замок неодноразово відновлювався та реставрувався. Датування п'ятикутної вежі не вказується.

Пояснювальну записку до проекту реставраційно-консерваційних робіт та методику ведення робіт за пам'яткою архітектури XVI ст. - замку-фортеці у м. Меджибожі Летичівського району Хмельницької області розробляла головний конструктор А. Малиновська. Ось як вона описує у вступній частині північно-західну вежу: «Башта є неправильним п'ятикутником у плані, що виступає назовні чотирма своїми сторонами. З одного боку до вежі примикає одноповерхова будівля, розташована біля північно-західної стіни фортеці, з іншого – в'їзна брама в замок. Вхід у вежу влаштований із боку двору. На теперішній час збереглися залишки дерев'яних елементів даху та металеві покрівлі. Будівля вежі двоярусна, міжповерхове перекриття не зберіглося. У центрі вежі було влаштовано цегляний стовп, що є опорою для перекриття та даху. Стіни споруджені з каменю на вапняному розчині та потиньковані зовні. Фасад вежі має гладкі стіни з арочними отворами і квадратними бійницями. Стіни закінчуються зубцями.» (переклад автора).

Далі наведені рекомендації з відновлення та реставрації пам'ятки, а також креслення для першого етапу з описом робіт на об'єкті. У цьому проекті Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень використані креслення Львівського філіалу «Діпромісто». Роботи на п'ятикутній вежі передбачали відновлення даху за спеціальними кресленнями. Нова покрівля мала бути черепична. Також розписані роботи по південній, південно-західній, північній та північно-західній граням башти. Однак роботи по східній грані не окреслені. Особливою рисою цього проекту є пропозиція по перекладці зубців та накриття їх залізом для покрівлі. Саме цей проект реставраційно-консерваційних робіт, поряд з ін'єктуванням тріщин та відновленням зруйнованих кладок, зберігав найбільше елементів і дозволяв проводити подальші наукові дослідження.

Другий етап, умовно за комплексом робіт назвемо *реставраційний*, є найдовшим. Розпочинається він у 1970 році та триває впродовж наступних двадцяти років. Його можна поділити ще на дві частини: дослідницьку і власне проектно-реставраційну. В 70-х роках ХХ століття був розроблений «Проект реставрації. П'ятигранна башта» (попередні роботи по якому були виконані до 1986 року). Він містить технічні описи, історичні довідки, архітектурні обміри, креслення, зондажі, архітектурні шурфи, альбоми фотофіксації. Детальний аналіз документації допоміг виявити, що у цей період передбачалась послідовна реалізація двох великих проектів, перший з яких «проект Попередні роботи» в подальшому увійшов до складу останнього «Проект реставрації. П'ятигранна башта». (*Предварительные работы*, 1985)

Розробці «Проекту реставрації. П'ятигранна башта» передували такі технічні роботи на пам'ятці, як геодезичне дослідження та складання топогеодезичного плану фортеці. Зйомка проводилась старшим інженером геодезистом А. Ключко у серпні 1970 року. (*Технический отчет*, 1971) Паралельно велись пошуки архівних джерел та історичних відомостей про містечко Меджибіж і фортецю. Історична довідка по замку-фортеці у смт. Меджибожі Хмельницької області пам'ятнику архітектури XIV-XIX століть, автором якої є молодший науковий співробітник Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень Л. Пономарьова, вже спирається на джерельну базу, яка базується на роботах Сіцінського, Гульдмана, Батюшкова, Онацького, а також на енциклопедичних та публіцистичних статтях польських дослідників. Це звісно не є достатнім для сучасних досліджень, однак враховуючи труднощі з якими стикалися дослідники в 70-х роках ХХ-го століття під час пошуку інформації, Л. Пономарьовою був опрацьований чисельний об'єм джерел. (*Историческая справка...* 1971)

Крім того історична довідка ще містить архітектурний опис фортеці, який для зручності був поділений на список окремих споруд, де п'ятикутна вежа фігурує під №1. Ось як у ньому презентується п'ятигранна вежа: «Ліворуч від воріт стоїть висока вежа, що має досить могутній вигляд. У плані це неправильний п'ятикутник. Чотири її сторони з п'яти у вигляді бастіону виступають назовні, що забезпечувало зручний обстріл та надійний захист фортечних стін та воріт. З північного боку до вежі

примикає житловий корпус (прибудований до фортечних стін), з півдня – в'їзна брама. З фортечними стінами башта перев'язки не має. Потужні стіни вежі викладені з вапнякового каменю на вапняному розчині і оштукатурені зовні. Дах шатровий, гострий, у своєму первісному вигляді мав набагато більшу висоту. Покрівля в даний час залізна за дерев'яними формами. У центрі вежі влаштований цегляний стовп, що є опорою для покриття даху. Фасади вежі є гладкими з арочними отворами і численними бійницями різних розмірів і призначення. Завершується зубчастим парапетом. Башта двоярусна. Перекриття між ярусами були дерев'яними. На рівні 2 ярусу збереглися гнізда для балок у кам'яній кладці вежі. Вхід у вежу влаштований із двору, нині наполовину завалений культурним шаром. З внутрішньої сторони фортеці (з двору) 2 великі вікна – сліди пізніших переробок.» (переклад автора). Далі Л. Пономарьова зазначає, що як і всі споруди фортеці, башта має кілька будівельних періодів, а точних даних щодо будівництва цієї вежі в документах немає. Дуже мізерні відомості про саму фортецю і щойно розпочаті архітектурні дослідження вежі, дали можливим фахівцям Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень описати її складну будівельну долю лише у тісному зв'язку з іншими пам'ятниками фортеці, простеживши однаковий склад розчину і однотипну кладку, що характеризує певну епоху. Саме на основі цих досліджень Євгенія Лопушинська, роблячи попереднє датування «Лицарської» вежі, зазначає: **«Аналіз розчину, характер кладки, тип бійниць та особливості архітектури дозволяють віднести вежу до кінця XV – початку XVI століття»**. Другий будівельний період вежі на думку дослідників може бути віднесений до кінця XVI або на початок XVII століття. В цей час фортеця вже належала польським магнатам Сенявським, які на думку Л. Пономарьової «проводили поточні ремонти та великі перебудови вежі залежно від характеру пошкоджень та нових фортифікаційних вимог того дня». На цю користь свідчить використання у кладці жолобчастої цегли розміром 21x16x7 см та перекладка опорного стовпа для перекриття вежі, що спочатку був викладений з каменю, на що вказують шурфи біля його основи, з цегли того періоду. Стверджується, що великі будівельні роботи у вежі велися і у XIX столітті, коли башта вже втратила бойове значення, та, як гадала Пономарьова, була пристосована під казарму. (Историческая справка... 1971) На додаток до історичної довідки йдуть: альбом архівних матеріалів по пам'ятнику архітектури XIII-XIX століть замку-фортеці в Меджибожі (Альбом архивных... 1970), альбом аналогій (*Архивные фотографии...* 1972) та історико-архітектурний альбом (Альбом 2, 1984) у яких зібрані іконографічні матеріали з посиланням на джерела, де вони були взяті. Також перед наступним кроком реставраційних робіт була проведена детальна фотофіксація споруди у 1971 році (*Фотографии...* 1971).

Подальші роботи на об'єкті, що були детально задокументовані, – це Обміри башти п'ятикутної у 1973 році. (Памятник... 1973) Дослідження було виконано архітектором Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень В. Пахомовим, під керівництвом Є. Лопушинської, яка очолювала цей проєкт. Обміри видані окремим томом, до складу якого, окрім креслень, що містять плани I, II та III ярусів, план виду зверху, креслення північного, південного, південно-західного, східного фасадів і чотирьох розрізів, входить ще один акт технічного стану саме п'ятикутної башти на 6 квітня вже 1973 року. Укладачами акту: технадзором від Летичівського району архітектором О. Гладушко, начальником ділянки Кам'янець-Подільської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні С. Федоровим, прорабом Меджибзької ділянки С. Артинським, архітектором Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень В. Пахомовим та інженером-конструктором Республіканських спеціальних науково-реставраційних промислових майстерень Я. Цинерманом під час обстеження було встановлено, що: «1. Башта є п'ятистінною масивною спорудою зі стінами товщиною 2-3,25 м і центральним цегляним стовпом перетином 144x218 см. Дах відсутній. 2. Фундаменти у задовільному стані, викладені з каменю-вапняку на вапняному розчині. Основа фундаментів - лес. 3. Вимощення і цоколь відсутні. 4. Стіни – у задовільному стані. Стіни викладені з каменю-вапняку на вапняному розчині та потиньковані вапняним розчином. Усередині всі стіни мають гнізда для балок на рівні перекриття першого ярусу. З зовнішнього боку всі стіни на рівні землі вивітрені на глибину 10-15 см. Лицьова поверхня стін

потребує реставрації. Зовнішня поверхня – на глибину до 15 см – 20% поверхні, внутрішня – на глибину до 30 см – 30%. Кам'яна кладка верху стін вивітрена на висоту 60 см. Стіни завершує парапет із цегляних зубців - мерлонів 70x60x60 см. Цегляна кладка вивітрена, пухка.

а) Східна сторона всередині має вивал глибиною 40 см, висотою 70 см, довжиною 300 см. По вертикалі розтесана на глибину 75 см і ширину 2,5 - 3,0 м. Всі бійниці східної стіни розтесані під віконні отвори та окантовані цеглою.

б) На південно-західній стіні спостерігається тріщина шириною 1-4 см. Тріщина проходить через бійниці кожного ярусу. Ширина тріщини на I ярусі – 1-3 см, II – 1,2 см, III – 1-2 см. Арочні перемички бійниць мають наскрізні тріщини. Одна бійниця II ярусу розтесана.

в) Північно-західна сторона має слабо видиму вертикальну тріщину, шириною не більше 1 мм. Нині тріщина не прогресує.

г) Північна стіна із зовнішнього боку має вивал глибиною 30 см, висотою 200 см, довжиною 60 см.

д) Одна бійниця III ярусу південно-західної стіни розтесана.

5. Центральний розташований стовп - цегляний, кладка на вапняковому розчині. Фундамент стовпа - цегляний перетином 144x218 см. Основа фундаменту - лес. Стовп має нахил у північну сторону. У плані відхилення вертикальної осі становить 40-50 см. При демонтажі залишків даху стовп хитався. У нижній частині стовпа на кутах є вивали глибиною 15, 25, 40 см. Довжина вивалів 90, 170, 220 см відповідно. У нижній частині стовпа є вертикальні тріщини шириною 1-2, 3-4 мм, довжиною 100,30 см відповідно, що свідчить про недостатню несучу здатність стовпа. До подальшої експлуатації стовп не підходить. 6. Вхід у вежу – зі сходу. У зв'язку із зростанням культурного шару всередині фортеці, початковий хід було закладено. На сьогоднішній день вхід у вежу влаштований через бійницю II ярусу і піднятий на 2 м вище за початковий.» (переклад автора). (Памятник... 1973)

Весь комплекс робіт за проектом (Предварительные работы, 1985) був виконаний у 1986 році та супроводжувався детальною фотофіксацією з натури (Предварительные работы. Фото... 1985). Під час попередніх архітектурно-реставраційних робіт були розчищені яруси «Лицарської» вежі, проведені зондажі, укріплено стовп, відновлено кладки та перекриття, облаштовано сходові прольоти між ярусами, перекрито дах, а також розпочато встановлення технічного оснащення у башті. Усі роботи здійснювалися силами реставраторів. Однак великий обсяг запланованих у проекті робіт і обмаль часу, відведеного на їх практичну реалізацію, призвели до зниження якості самої реставрації та не дотримання виконавцями запланованих технологій, що неодноразово зауважувалось Євгенією Лопушинською у ході здійснення авторського нагляду. (Предварительные работы, 1985)

Третій етап – *комплексне наукове дослідження* – став у реставраційному процесі завершальним для п'ятикутної вежі. Його початком можна рахувати 1991 рік, коли група фахівців Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ» на чолі з Євгенією Лопушинською продовжили наукове дослідження башти. Проект комплексного наукового дослідження башти передбачав: архітектурно-археологічні обміри, фотофіксацію до обмірів, історичну записку, архітектурні дослідження, детальне інженерно-технічне обстеження, детальне хіміко-технологічне обстеження, ескізний проект з обґрунтуванням науково-проектних рішень і архітектурно-будівельної частини, робочу документацію, кошторис та науково-реставраційний звіт. З усієї перерахованої вище документації західної п'ятикутної вежі, яка по документації проходить під №10, стосується лише ескізні проекти, робоча документація, кошторис та найцінніше архітектурний обмір бійниць та повітропроводів, що лише констатують результати проведених раніше реставраційних робіт. (Комплексные... 1991)

Висновки

Таким чином, ознайомившись з наявною документацією по п'ятикутній вежі Меджибзької фортеці, проаналізувавши її, з'явилися підстави стверджувати, що реставраційно-дослідницька діяльність фахівців «Укрпроектреставрації» під керівництвом Євгенії Лопушинської проводилась без дотримання порядку робіт на об'єкті та подекуди мала хаотичний характер. Комплексне дослідження

споруди у 90-х роках відбувалось після реставраційних робіт 80-х років, що є порушенням порядку реставраційних етапів (обстеження, протиаварійні роботи, консервація, комплексне дослідження і вже тільки потім реставрація). Безсумнівним вважалось, що пакет документації до проекту реставрації, який зберігається у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», частково втрачений, однак детальне вивчення документів дозволяє припустити не включення автором низки проведених робіт (а саме: фотофіксація детальної розчистки ніш першого ярусу башти, зовнішніх розкопок східної стіни, науковий звіт про розчистку першого ярусу башти, технічні завдання на зміну конструкцій) до кінцевого проекту. У процесі роботи з проектно-реставраційною документацією зафіксовано два проекти реставрації, вірогідно вибір реалізованого варіанту міг бути обумовлений виключно бажанням створити ефектний експозиційний вигляд споруди, яка надалі планувалась до музейного показу. В основу реалізованого проекту Є. Лопушинської покладено принцип цілісної реставрації (надбання радянської епохи), без врахування загальносвітових тенденцій та фахових регламентаційних документів. Цілісна реставрація передбачала повне відновлення пам'ятки на певний етап її існування, незалежно від ступеню її збереженості. В результаті нові доповнення подекуди переважають за обсягом автентичні залишки споруди, дослідники практично втрачають можливість подальшого вивчення пам'ятки. У випадку з п'ятикутною вежею важко зрозуміти автентичність якого історичного періоду було відтворено. Все це створює певні труднощі для подальшого проведення повноцінного дослідження об'єкта, визначення його будівельної історії та автентичних характеристик як унікального зразка фортифікаційної архітектури.

Бібліографія

- Zamek w Miedzybożu, 1843. *Przyjaciel Ludu*, 20, R.10, S.154–157.
- Baliński, M., 1845. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Opiszana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, T. 2. Warszawa, S.1003–1005.
- Mich Ziel., Dr. M., X.M.O., 1885. *Міędzyбож. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*, T. 4. Warszawa, S.365–370.
- Sobieszczański, F.M., 1848. *Zamek w Miedzybożu. Biblioteka Warszawska*, 1, S.192–199.
- Альбом 1*, 1969. Церковь, корпуса у восточной и западной крепостной стены, ворота. Фотографии Памятника архитектуры XIII-XIX вв. - замку-крепости в Меджибоже. Хмельницкой области. Киев: Научно-исследовательский и проектный сектор Республиканских специальных научно-реставрационных производственных мастерских. 764/н, 1.
- Альбом 2*, 1984. Памятник архитектуры XIV-XIX вв. (охр. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области, Т. 2. Киев: Укрпроектреставрация. 764/н, 4.
- Альбом архивных материалов по памятнику архитектуры XIII-XIX вв. - замку-крепости в Меджибоже*, 1970. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/н, 2.
- Архивные фотографии (аналоги) к памятнику архитектуры XIII-XIX вв. - замку-крепости в Меджибоже*, 1972 Альбом 2. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/н, 3.
- Батюшков, 1891. *Подолія. Историческое описание*. Спб.
- Ветрова, Т., Снітко, І. та Ветров, В., 2021. Результати попередніх архітектурно-археологічних досліджень п'ятикутної вежі Меджибізької фортеці. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А.
- Ветрова, Т.М., 2018. Актуальні дослідження «Лицарської» вежі у Меджибізькій фортеці. *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., С.32–41.
- Гульдман, В., 1901. *Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.

Историческая справка по замку-крепости в пгт. Меджибоже Хмельницкой области. Памятник архитектуры XIV-XIX в., 1971. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/н, 7.

Комплексные научные изыскания, 1991. Памятник архитектуры (охран. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож, Хмельницкой обл. Западная пятиугольная башня. Архитектурный обмер. Бойницы и воздухопроводы. Т. 2, Кн. 1, Вып. 2, Шифр 120. Киев: Укрпроектреставрация. 764/10, 4.

Крикун М., 2009. *Інвентар Меджибізької волості 1717 року.* Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.

Логвин, Г., 1959. *Замок в Меджибожі: (пам'ятник архітектури XVI ст.).* Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури.

Лопушинська, Є., 1993. *Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні.* Кам'янець-Подільський,

Лопушинська, Є., 1996. *Меджибізька фортеця. Пам'ятки України*, 3-4, С.42-47.

Онацкий, Д.Г. 1913. *Подолія.* Киев.

Памятник архитектуры XIV-XIX вв. Пятигранная башня, 1973. Крепость в пгт. Меджибоже Хмельницкой области. Обмер. Т.2. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/10, 8.

Предварительные работы., 1985. Памятник архитектуры XVI в.в. Крепость-музей в пгт. Меджибоже Хмельницкой области, Т. 1, Шифр 120. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/н, 8.

Предварительные работы. Фотофиксация с натуры., 1985. Памятник архитектуры XIV-XIX вв. (охран. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области, Т.1, Кн.2. Киев: Укрпроектреставрация. 764/н, 5.

Проект реставрационно-консервационных работ по памятнику архитектуры XVI в. - замку-крепости в г. Меджибоже Летичевского р-на Хмельницкой обл., 1968. Киев: Научно-исследовательский и проектный сектор Республиканских специальных научно-реставрационных производственных мастерских. 764/н.

Сіцінський Є., 1928. *Оборонні замки Західнього Поділля XIV-XVII ст.: (Історично-археологічні нариси).* Київ: Українська академія наук.

Технический отчет о произведенных топогеодезических работах по памятнику архитектуры крепости в с. Меджибож, Хмельницкой области, 1971. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/н, 6.

Фотографии Памятника архитектуры XIV-XIX вв. – Рыцарской башни крепости в г. Меджибоже Хмельницкой области (к проекту реставрации), 1971. Киев: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. 764/10, 1.

Цяук, В., 1996. *Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області. З історії української реставрації.* Київ: Українознавство, С.134-139.

References

Zamek w Miedzybożu, 1843. *Przyjaciel Ludu*, 20, R.10, S.154-157.

Album 1. Church, buildings near the eastern and western fortress walls, gates, 1969. *Fotografii Pamyatnika arkhitektury XIII-XIX vv. - zamku-kreposti v Medzhibozhe. Khmel'nitskoy oblasti.* Kiyev: Nauchno-issledovatel'skiy i proyektnyy sektor Respublikanskikh spetsial'nykh nauchno-restavratsionnykh proizvodstvennykh masterskikh. 764/н, 1.

Album 2, 1984. *Pamyatnik arkhitektury XIV-XIX vv. (okhr. № 764) Krepost'-muzey v pgt. Medzhibozh Khmel'nitskoy oblasti*, Т.2. Kiyev: Ukrproyektrestavratsiya. 764/н, 4.

Album of archival materials on the monument of architecture of the 13-19th centuries - castle-fortress in Medzhibizh, 1970. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/н, 2.

Archival photographs (analogues) to the monument of architecture of the 13-19th centuries. - castle-fortress in Medzhybizh. Album 2, 1972. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/n, 3.

Baliński, M., 1845. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. *Opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, T.2. Warszawa, S.1003–1005.

Batyushkov. 1891. Podoliya. *Istoricheskoye opisaniye*. Sankt-Peterburg.

Complex scientific research. 1991. Pamyatnik arkhitektury (okhr. № 764) XVI v. Krepost'-muzey v pgt. Medzhybozh, Khmel'nitskoy obl. Zapadnaya pyatiugol'naya bashnya. Arkhitekturnyy obmer. Boynitsy i vozdukhovody. T. 2, Kn. 1, Vyp. 2, Shifr 120. Kiyev: Ukrproyektrestavratsiya. 764/10, 4.

Gulman V., 1901. *Monuments of antiquity in Podolia: (Materials for compiling an archaeological map of the Podoian province)*. Kamenets-Podolskiy: Tipografia Podolskogo gubernskogo pravleniya.

Historical background on the castle-fortress in Medzhybozh village Khmelnytsky region. Monument of architecture of the 14-16th centuries, 1971. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/n, 7.

Krykun M., 2009. *A 1717 Inventory of Medzhybizh Volost*. Lviv: Shevchenko Scientific Society.

Lohvyn H., 1959. *Castle in Medzhybizh (Architectural monument of the 16th century)*. Kyiv: Derzhbudvydav.

Lopushynska Ye., 1996. Medzhybizh Fortress. *Pamiatky Ukrainy*, 3–4, P.42–47.

Lopushynska, Ye., 1993. Medzhibiz fortress: The history of the creation of the ensemble in the light of recent research. *International conference on the problems of protection of fortification structures in Ukraine*. Kamianets-Podilskyi, P.13.

Mich Ziel., Dr. M., X.M.O., 1885. Międzyboż. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*, T. 4. Warszawa, S.365–370.

Monument of architecture of the 14-16th centuries. Pentagonal tower. 1973. Krepost' v pgt. Medzhibozhe Khmel'nitskoy oblasti. Obmer. T. 2. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/10, 8.

Onatskiy, D.G. 1913. Podoliya. Kiyev.

Photos of the Monument of architecture of the 14-19th centuries - Knight's tower of the fortress in the city of Medzhybizh, Khmelnytsky region (to the restoration project). 1971. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/10, 1.

Preliminary work. 1985. Pamyatnik arkhitektury XVI v.v. Krepost'-muzey v pgt. Medzhibozhe Khmel'nitskoy oblasti, T. 1, Shifr 120. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/n, 8.

Preliminary work. Photofixation from nature. 1985. Pamyatnik arkhitektury XIV-XIX vv. (okhr. № 764) Krepost'-muzey v pgt. Medzhibozh Khmel'nitskoy oblasti, T. 1, Kn. 2. Kiyev: Ukrproyektrestavratsiya. 764/n, 5.

Sitsynski Ye., 1928. *Defensive castles of the Western Podillya of the XIV-XVII centuries : (Historical and archaeological essays)*. Kyiv: Ukrainska akademiia nauk.

Sobieszczański, F.M., 1848. Zamek w Miedzybożu. *Biblioteka Warszawska*, №1, S.192–199.

Technical report on the topographic and geodetic work carried out on the architectural monument of the fortress in Medzhybizh village, Khmelnytsky region. 1971. Kiyev: Ukrainskoye spetsial'noye nauchno-restavratsionnoye proizvodstvennoye upravleniye. 764/n, 6.

The project of restoration and conservation works on the monument of architecture of the 16th century - a castle-fortress in the city of Medzhybozh, Letichevsky district, Khmelnytsky region. 1968. Kiyev: Nauchno-issledovatel'skiy i proyektnyy sektor Respublikanskikh spetsial'nykh nauchno-restavratsionnykh proizvodstvennykh masterskikh. 764/n.

Tsiauk, V., 1996. The fortress complex in Medzhibozh, Khmelnytskyi region. From the history of Ukrainian restoration. Kyiv: Ukrayinoznavstvo, p. 134–139.

Vietrova, T., Snitko, I., Vietrov, V., 2021. Results of preliminary architectural and archaeological research of the pentagonal tower of the Medzhibizh fortress. In: *"Archaeology & Fortification of Ukraine". Collection of materials of the 10th All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation*. Kamianets-Podilskyi: FOP Buynytskyi O. A.

Vyetrova, T.M., 2018. *Current research of the "Knight's" tower in the Medzhybizh fortress*. V: *Doslidzhennya, okhorona ta populyaryzatsiya ob'yektiv kul'turnoyi spadshchyny*. Materialy nauk.-prakt. konf. (Khotyn, 22 serpnia 2018 r.). Kamianets-Podilskyi: FOP Buynytskyi O. A., S.32–41.

¹Tatiana Vietrova, ²Iryna Snitko

¹Leading researcher of The State Historical and Cultural Reserve "Mezhybizh",
Medzhybizh town

email: tetyanavetrova23@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3402-6124

²Associate professor of Kharkiv National University
of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv city

e-mail: iasnitko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8473-3353

THE PENTAGONAL TOWER OF MEDZHYBIZH FORTRESS IN THE RESEARCH OF EUGENIA LOPUSHYNSKA

© Vietrova T. 2022

A detailed review and analysis of previous research is required for further study of the structural and functional features of the pentagonal "Knight's" tower in the defensive complex of the Medzhybizh fortress. The tower is located on the northwestern corner of the defensive walls of the Medzhybizh fortress. Its southeastern corner adjoins the modern entrance, and its northeastern corner abut onto the one-story building near the northwestern defensive wall. The tower is partially extended beyond the curtain line. During the architectural and restoration works, which began in 1968, the most significant contribution to the study of the tower was made by Yevgenia Lopushynska.

The result of that activity is a topographical and geodetic survey of the territory, a examination of the monument, measuring works, a compiled report of the technical condition of the structure, a defective report of the building and the fortress, a restoration task and photo-fixation. Archival materials and library collections were also studied. The set of scientific and project documentation collected on this defensive structure is stored in the State Historical and Cultural Reserve "Mezhybizh" and fragments of it have published in scientific publications of the 90s of the last century. Thus, the paper presents the experience of architectural and archaeological research of the pentagonal tower in the Medzhybizh fortress carried out by the specialists of "Ukrproektrestavratsiya" (Kyiv) in the 60s-90s of the 20th century more detail.

Key words: «Knights'» Tower, pentagonal tower, Medzhybizh Fortress, architectural archaeology, Yevgenia Lopushynska.